

МОРАЛЬНА ТЕОЛОГІЯ

Володимир Шеремета

Івано-Франківська теологічна академія

Екологічний імператив у соціальній доктрині католицької Церкви

Одним із основоположних завдань учительського уряду Церкви є герменевтичний переклад морального Откровення про суспільний порядок у світі на мову, спосіб думання та ситуацію певного часу і проголошення цього вчення з відповідним ступенем зобов'язання [15, с. 932]. Соціальна доктрина католицької Церкви (далі СДКЦ), яка включає в себе сукупність орієнтирів для формування суспільного порядку згідно з основоположними правдами віри, стоїть на службі виконання місії Церкви, тобто спасіння людини, яка живе в конкретному часі та середовищі і стикається з конкретними суспільними проблемами, які суттєво впливають на її життя.

Згідно з II Ватиканським собором Церква покликана «завжди розпізнавати знаки часу й пояснювати їх у світлі Євангелія» [2, № 4]. Одним із еміnentних знаків нашого часу є екологічна криза, що виражається в антропогенному виснаженні, забрудненні та руйнуванні природного довкілля в глобальних масштабах з катастрофічними наслідками для всього людства.

Хоча на сьогодні ще не з'явилась довгоочікувана, в середовищі богословів-моралістів екологічна енцикліка, все ж більшість соціальних документів римських архієреїв та ієрархії католицької Церкви на локальному рівні останніх десятиліть торкаються окремих соціально-екологічних питань та намагаються запропонувати свій погляд на причини їх виникнення та шляхи розв'язання.

В даній статті буде проаналізовано основні документи СДКЦ на екологічну тематику з метою дослідження імперативу відповідального ставлення до природного довкілля як автентичного християнського покликання та важливого інструменту покращення екологічного становища планети.

Починаючи із середини XX століття учительський уряд Церкви неодноразово висловлює своє ставлення до питань, які відіграють важливу роль в контексті сучасної екологічної кризи, наприклад, питання амбівалентності технічного прогресу, атомної енергії та справедливого розвитку. Ці теми були предметом суспільного вивчення численних звернень папи Пія XII, енцикліки «*Mater et magistra*» (1961) папи Івана XXIII, Душпастирської конституції II Ватиканського собору «*Gaudium*

et spes» (1965) та енцикліки «*Populorum progressio*» (1967) папи Павла VI [13].

Католицька Церква однією з перших відреагувала на видимі знаки екологічної загрози. Вже рік перед оприлюдненням загальновідомого звіту Римського клубу «Про границі росту» (1972), який вважається першою віхою на шляху пробудження екологічної свідомості, Святіший Отець Павло VI в апостольському листі «*Octogesima adveniens*» (1971) застерігає людство від непомірного використання природних ресурсів, яке приводить до руйнування природи та відповідно до знищення передумов життя людини [17, № 21]. У тому ж 1971 році Римський синод єпископів у документі «*De iustitia in mundo*», аналізуючи проблематику суспільної справедливості, торкається її екологічних складових та констатує, що необхідні для людського життя природні ресурси повітря, води та всієї біосфери землі не є необмеженими і, відповідно, їх потрібно турботливо захищати як спільне благо всього людства [11].

Усвідомлення екологічної загрози у всесвітньому масштабі вперше проявилось на Міжнародній конференції в Стокгольмі, яку організувала ООН у 1972 році під заголовком «*Human Environment*» (Довкілля людини). Саме тут представники 110 делегацій світової спільноти постановили кардинально переглянути ставлення сучасної цивілізації до планети Земля і визначили фундаментальні принципи, які мають регулювати права та обов'язки людей щодо навколишнього середовища. При цьому була врахована позиція Папського Престолу. У своєму Посланні до Конференції у Стокгольмі папа Павло VI акцентував увагу на питанні людської солідарності в контексті сучасної проблематики природного довкілля та майбутніх екологічних загроз, а також закликав до зміни стилю життя та поміркованого використання природних ресурсів [16, с. 530]. Більш систематично позиція Ватикану щодо екологічного питання на Стокгольмській конференції була висловлена у Заяві голови делегації Папського Престолу, в якій було наголошено, зокрема, на наступних моментах [16, с. 530]:

- католицька Церква вважає, що гармонія між людством і природою може бути відновлена лише тоді, коли людина переосмислить пріоритет цінностей і зробить постанову визначитися у своїй поведінці згідно принципу: «більше бути» замість «більше мати»;

- захист довкілля, в процесі економічного розвитку, вимагає відповідних зусиль як на національних, так і на міжнародному рівнях;

- держава Ватикан турбується про довкілля в межах власної території, яка є унікальним культурним і мистецьким спадком.

Найбільш повний та систематичний аналіз питання відповідальності людини за своє природне довкілля міститься у вченні папи Івана Павла II, яке зеленою ниткою пронизує екологічна тематика [3]. Вже в своїй першій енцикліці

«Redemptor hominis» в контексті роздумів про спасіння людини Святіший Отець застерігає перед небезпекою диктату техніки та споживацької ментальності і пригадує про призначення всього Божого створіння – природи: через Спасителя Христа ввійти у Божу спасаючу дійсність [там само, с. 23-28]. У своєму соціально-екологічному вченні понтифікне тільки аналізує конкретні ознаки чи зовнішні прояви екологічної кризи, а передовсім старається ідентифікувати її основоположні причини. Зовнішні кризи, включно із кризою природного довкілля, папа Іван Павло II розглядає як наслідок внутрішньої кризи людини – кризи її духовності та моральності, кризи її стосунку з Богом. Екологічна криза, на думку папи, має безпосередній зв'язок з моральним непорядком, що настає внаслідок відвернення людини від Бога. «Коли людина відвертається від плану Творця, вона спричинює дисгармонію, яка приводить до неминучого зворотного впливу на весь створений порядок. Якщо людина не живе в мирі з Богом, то і сама земля не може мати миру» [там само, с. 36], – констатує понтифік.

Руйнування довкілля, згідно з вченням папи Івана Павла II, спричинене насамперед викривленим розумінням людиною своєї божественної сутності, місця та завдань у навколишній природі. «Якщо вилучити Божественний контекст, то значення всіх речей зазнає глибокого перекохання, а сама природа перестає бути «mater», тобто матір'ю, і зводиться до «матеріалу», який можна піддавати будь-яким маніпуляціям» [там само, с. 57].

В енцикліці «Centesimus annus» Святіший Отець навчає, що свавільне ставлення людини до Землі, опанованої споживацьким та гедоністичним менталітетом, без респектування свого Божественного призначення, викликає «повстання природи». Подібне ставлення він класифікує як «антропологічну помилку», що є основним фактором руйнування створеного Богом світу. Відповідно також вирішення екологічного питання залежить насамперед від виправлення цієї помилки, або, за словами папи, відновлення «екології людини» [там само, с. 47-48].

У енцикліці «Sollicitudo rei socialis» папа констатує, що людство, у своєму ставленні до природи підпорядковане не тільки біологічним, а й моральним законам, які не можна безкарно порушувати [там само, с. 32]. Водночас понтифік підкреслює автентичне покликання кожної людини, а також Церкви в цілому рятувати наше природне довкілля та всю природу [там само, с. 32-33]. У посланні до Всесвітнього дня миру (1 січня 1990 року) «Мир з Богом-Творцем – мир із всім створінням» Святіший Отець Іван Павло II систематично аналізує взаємозв'язок між внутрішнім станом людини, миром між народами та станом природного довкілля. В основі даного документа лежить вчення про те, що кожна людина має вагомий обов'язок – піклуватися про Боже створіння – природу [там само, с. 44], а також, що екологічний обов'язок християн – «обов'язок стосовно природи і Творця є суттєвою складовою їх віри» [там само].

На фоні глобалізації екологічної загрози світова спільнота намагається об'єднатись у пошуках виходу. Вагомим внеском на цьому шляху стала конференція «Довкілля та розвиток» (загальновідома як «Саміт Землі»), організована ООН в 1992 в Ріо-де-Жанейро, де були закладені основи для стартування глобальних проектів з відновлення стану навколишнього середовища. На цій конференції були прийняті такі стратегічно важливі для збереження природи документи як: «Декларація про довкілля та розвиток», «Декларація про збереження лісу», «Порядок денний на ХХІ століття», а також угоди «Про зміну клімату» та «Біологічне різноманіття» [1, с. 252].

Під час роботи конференції було визнано нерозривність еколого-економічних зв'язків, зокрема те, що економічний розвиток у відриві від екологічних вимог приводить до перетворення планети на пустелю, а вирішення екологічних питань без відповідного економічного розвитку може викликати злидні та різного роду несправедливість. Саме тут була сформована концепція «сталого розвитку» як розвитку, що забезпечує задоволення потреб нинішнього покоління людей без загрози задоволення потреб прийдешніх поколінь та передбачає ощадливе ставлення до довкілля, коли люди братимуть від природи лише необхідне для їхнього життя, обов'язково зважаючи на те, чи зможе природа відновити свої ресурси [там само, с. 252].

Папський Престол брав активну участь у підготовці «Саміту Землі» та вніс свою вагому лепту в досягнення позитивних результатів конференції завдяки релігійно-етичному обґрунтуванню відповідальності за планету. Згідно з резюме делегації Папського престолу, фундаментальними принципами для вирішення екологічних питань мають бути цілісність усього Божого створіння і повага до життя та гідності людини. Декларація папської делегації містить також наступні складові, які є релевантними для екологічного питання [16, с. 532]:

- люди, які шанують довкілля, вшановують Бога-Творця всесвіту;
- руйнування окремих складових створеного світу є руйнуванням того, що, згідно з волею Бога, має існувати для спільного блага людства;
- по-варварськи ставитись до природного довкілля означає ображати Бога;
- необхідно з пошаною ставитись до довкілля; кожна людина має зробити особистий практичний внесок у пошанування та збереження Божого створіння – природи.

Участь Папського Престолу в роботі «Саміту Землі» була надзвичайно важливою, оскільки одним із його основних результатів стало формулювання концепції сталого розвитку, яка по суті відповідає християнському розумінню комплексного характеру відповідальності людини за створіння та необхідності гармонійного співжиття людей з природою.

Апогеєм вчення папи Івана Павла II про релігійну відповідальність людини за природне довкілля став апостольський лист «Ecclesia in America», в якому понтифік в черговий раз пригадує, що з віри в Бога-Творця «... для кожного випливають конкретні обов'язки стосовно довкілля» [3, с. 76]. Рівночасно Святіший Отець визначає безвідповідальне руйнування природи як один із найважчих гріхів і зараховує його до категорії соціальних гріхів, які кричать до неба [там само, с. 77]. На перший погляд може видатись незрозумілим, чому руйнування довкілля ставиться учительським урядом Церкви в один ряд з гріхом навмисного вбивства людини та іншими найтяжчими злочинами проти людини та суспільства. Подібна логіка стає більш зрозумілою з позицій сучасної екології, яка свідчить про те, що мільйони людей щорічно стають жервами забруднення довкілля, а особливо повітря та води. Попри те, руйнуючи природне довкілля та виснажуючи невідновлювальні ресурси планети окремі люди чи нації знищують спільну спадщину всього людства, загрожують суспільному миру, порушують вимоги справедливості та крадуть майбутнє у прийдешніх поколінь.

На окрему увагу заслуговує звернення папи Івана Павла II до Папської Академії Наук від 12 березня 1999 року, в якому він, в контексті зростання екологічної загрози суспільству та природі [там само, с. 78], закликає кожну людину до своєрідного «екологічного навернення», що має насамперед виразитись у постійному особистому наверненні до Бога. У свою чергу це навернення до Бога вимагає ґрунтовної зміни на краще особистої поведінки до ближніх та до всієї природи [там само].

«Релігійного пошанування цілісності створіння» [6, № 2415] вимагає Катехизм Католицької Церкви, який розглядає питання екологічної відповідальності в контексті сьомої Заповіді Декалогу – «не вкради!» Таким чином, поведінка, яка шкодить довкіллю, живій та неживій природі, розцінюється як провина проти загального добра людства та образу Бога-Творця [там само].

Компендіум соціальної доктрини Церкви, укладений на прохання Святішого Отця Івана Павла II та виданий у 2004 році Папською радою «Справедливість та мир», містить систематичний огляд соціального вчення Церкви, в якому увесь десятий розділ присвячений питанню охорони довкілля. Компендіум констатує, що турбота про природне довкілля є невід'ємною складовою частиною спільного та універсального обов'язку всього людства, а саме: обов'язку «поважати спільне благо» [7, № 466].

Відповідальність за довкілля розцінюється як невід'ємний елемент відповідальності за людину, а також за майбутні покоління, яким сучасники покликані передати незруйнований світ, прийнятий свого часу в спадщину від минулих поколінь [там само, № 467]. Всі блага землі, створені Богом як спільна спадщина всього

людства, необхідно, згідно із соціальною доктриною Церкви, розподіляти у душі справедливості та солідарності [там само, № 481].

Розв'язок екологічної проблеми соціальний Компендіум трактує як питання спільної відповідальності, яке можна вирішити тільки об'єднаними зусиллями всіх разом та кожного зокрема відповідно до вимог принципу субсидіарності. Основоположну роль покликана відіграти держава, передусім чергу на основі відповідної соціально-екологічної політики та екологічно орієнтованої економіки, а також екологічного законодавства, яке має знайти своє відображення на міжнародному рівні [там само, № 469-470].

Рефлектуючи питання сучасного економічного розвитку соціальний Компендіум підкреслює важливість врахування відповідних екологічних аспектів: «У будь-якій економічній діяльності, де використовуються природні ресурси, потрібно приділяти належну увагу захисту довкілля і передбачати на це витрати» [там само, № 470]. Ефективне зменшення згубного впливу виробництва та споживання товарів на довкілля соціальний Компендіум вбачає у дружніх до природи інноваційних технологіях та розвитку альтернативних джерел енергії [там само].

Вимога піклування про стан природного довкілля є також предметом вчення папи Бенедикта XVI. Від самого початку свого понтифікату в численних апостольських посланнях, проповідях, промовах та в своїй останній енцикліці «*Caritas in veritate*» (Любов у істині) папа приділяє особливу увагу екологічній проблематиці [18]. Більше того, він визнає своїм автентичним обов'язком глави Церкви «... заохочувати і підтримувати всі зусилля, спрямовані на те, щоб захистити Боже створіння і передати майбутнім поколінням Землю, на якій вони могли б жити» [14].

Висловлюючи занепокоєння сучасним станом планети, папа Бенедикт XVI, як і його попередник Іван Павло II, пояснює катастрофічний стан довкілля перш за все, внутрішнім станом окремої людини та якістю стосунку людства до Бога. Саме спротив Божій волі та гріховність людини лежать в основі різноманітних соціальних проблем, а також є фундаментальною причиною руйнування природного довкілля [10, № 6].

В енцикліці «*Caritas in veritate*» Святіший Отець присвячує особливу увагу питанню екологічної відповідальності Церкви: «Церква має відповідальність за створіння і мусить дану відповідальність засвідчити на дії перед громадськістю» [9, № 51]. Однак, згідно зі вченням папи Бенедикта XVI, Церква зобов'язана «не тільки стояти на службі захисту спільної спадщини всіх людей – Божих дарів землі, води та повітря, але, передусім, вона покликана захищати людину від самознищення» [там само]. Понтифік констатує, що негативний вплив людства на навколишнє середовище досяг критичного рівня. «Глобальна зміна клімату, прогресуюче поширення пустель, зменшення та втрата продуктивності велетенських

сільськогосподарських регіонів, забруднення рік і ґрунтових вод, втрата біологічного різноманіття, збільшення частоти та руйнівної сили природних катаклізмів і вирубка лісів у тропічних регіонах» [10, № 4] та багато інших екологічних загроз вимагають невідкладних об'єднаних зусиль всіх людей та державних інституцій, спрямованих на вирішення екологічної проблеми [там само, № 4-11].

Екологічне завдання Церкви, згідно з вченням папи Бенедикта XVI, полягає, насамперед у відновленні первісного стосунку людини до Бога, формуванні християнської чесноти віри, глибокої духовності та високої моральності, тобто своєрідної «екології людини», яка є запорукою «екології довкілля» [9, № 51]. Натхненні вірою в Бога та усвідомлюючи вагу релігійної відповідальності за Боже створіння – природу, християни покликані до мудрого та поміркованого використання природних ресурсів у своїй повсякденній життєдіяльності.

Одним із основоположних акцентів соціально-екологічного вчення папи Бенедикта XVI є також звернення уваги на тісний взаємозв'язок між збереженням створіння і збереженням миру між народами. У посланні до Всесвітнього дня миру (1 січня 2010 року) «Якщо хочеш плекати мир – оберігай створіння» папа констатує, що руйнування довкілля та відсутність доступу до природних ресурсів ведуть до соціальних конфліктів [10, № 4]. Відповідно для того, щоб побудувати світ, в якому панує мир, кожна людина має усвідомити і здійснити обов'язок «захищати природу та навколишнє середовище» [там само, № 14].

З-поміж екологічно орієнтованих соціальних документів Церкви на локальному рівні слід позитивно відзначити експертну оцінку сучасної екологічної кризи Комісією з суспільних питань Німецької Єпископської Конференції на тему «Кліматичні зміни: центральний пункт глобальної, інтергенераційної та екологічної справедливості» [12]. Вже у вступній частині документа Карл кардинал Леман, голова Німецької Єпископської Конференції, констатує невідкладність вимоги: робити все необхідне для збереження кліматичної рівноваги та зменшення негативних наслідків кліматичних змін. Згідно з ним кожна людина, а особливо відповідальні у Церкві та державі, покликана зробити свій внесок у цю справу, зокрема виходячи з комплексного розуміння вимог справедливості і солідарності до жертв кліматичних змін та майбутніх поколінь [там само, с. 9].

В документі наводиться багато конкретних вимог, виконання яких необхідне для збереження нашого спільного дому – планети Земля, довіреного людям на відповідальне управління Богом-Творцем. На одне з перших місць ставиться необхідність екологічно орієнтованих політики та законодавства на рівні окремих держав та в міжнародному вимірі, а також всебічної екологічної освіти, яка б допомогла усвідомити відповідальність кожної людини за стан довкілля та надала знання щодо конкретних можливостей та механізмів збереження довкілля у повсякденному житті [там само, с. 46-50]. Стратегічне завдання Церкви у справі

збереження природи німецькі єпископи вбачають суттєво в тому, щоб дати практичне свідчення на основі стартування конкретних екологічних проектів (напр., з енергозбереження чи застосування альтернативних джерел енергії), які б стали викликом та добрим прикладом для держави та суспільства [там само, с. 61]. Однак найбільш важливим «екологічним» завданням Церкви залишається душпастирська діяльність, спрямована на формування свідомості того, що відповідальна поведінка стосовно природного довкілля є свідченням віри християн у Бога-Творця [там само, с. 64].

Не оминають тему екологічної відповідальності також соціально зорієнтовані документи ієрархії Української Греко-Католицької Церкви. Так, наприклад, у «Зверненні єпископів УГКЦ до вірних та людей доброї волі про завдання християнства в сучасному суспільстві» турбота про довкілля визначається як «одна з найбільш шляхетних ділянок служіння» [5, с. 161]. «Суспільний дороговказ віруючого», який по суті закладає підвалини сучасної соціальної доктрини УГКЦ і визначає її ставлення до найбільш насущних проблем сьогодення, дефінує як одну із заповідей «суспільного декалогу» вимогу «шанувати природні багатства Землі як Божий дар і розсудливо ними користуватися» [8, с. 261-262]. Моральна катехиза «Життя у Христі», яка розкриває вчення Церкви з окремих питань моралі, що їх висуває сучасне суспільство, в розділі «Відповідальність за Боже створіння» подає біблійно-богословські та етичні основи екологічного обов'язку і вказує його пріоритетні напрями здійснення в житті кожної людини, суспільства в цілому, а також життєдіяльності держави та Церкви [4, № 359-375]. Формування відповідальності людини за Боже створіння – природу трактується «як одне з основних завдань Церкви на початку XXI століття» [там само, № 374]. Моральна катехиза навчає, що одним із найбільш ефективних механізмів формування високої екологічної культури є добрий приклад, який спонукає до наслідування. В цьому сенсі, здійснюючи проекти, спрямовані на практичне збереження природного довкілля, Церква засвідчує власну віру в Бога-Творця і Спасителя світу і мотивує до відповідної поведінки своїх вірних [там само, № 375].

Підсумовуючи все сказане вище, можемо констатувати, що хоча на сьогодні ще відсутня довгоочікувана екологічна енцикліка, однак тематика екологічної відповідальності «зеленою ниткою» пронизує соціальну доктрину католицької Церкви останніх десятиліть. Екологічна вимога трактується як невід'ємна складова турботи Церкви про людину та її спасіння, а поняття екологічного обов'язку мирян – як невід'ємна складова свідчення їх християнської віри. Ключем до вирішення соціально-екологічних проблем, згідно з СДКЦ, є внутрішнє оновлення людини та її життя відповідно до Божого Закону, що проявляється у відповідальній поведінці стосовно інших людей та всього створеного Богом світу – природи. Суттєва частина цієї відповідальності має реалізуватися вже на рівні якісного

особистого стилю життя за мудрого використання технічних засобів, поміркованого та економного використання природних ресурсів та енергії, а також уникання зайвих відходів та сміття, які забруднюють довкілля в нашому побуті та домогосподаруванні, на роботі чи при проведенні дозвілля.

Список використаних джерел

1. Добровольський В. Екологічні знання. – Харків: Професіонал, 2005. – С. 299.
2. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі «Радість і надія» // Документи II Ватиканського собору: конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996. – 753 с.
3. Екологічне вчення Церкви: папа Іван Павло II на тему створіння та екології // ред. В. Шеремети. – Івано-Франківськ: Видавництво ІФТА, 2006. – 100 с.
4. Життя у Христі: Моральна катехиза // Комісія у справах катехизації при Патріаршій Курії. – Львів: Видавництво УКУ, 2004. – 179 с.
5. Звернення єпископів УГКЦ до вірних та людей доброї волі про завдання християнства в сучасному суспільстві // Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008) // Джерела християнського суспільного вчення та служіння. Т. 1. // заг. ред. Л. Коваленко. – Львів: Видавництво УКУ, 2008. – XXVIII + 711 с. – с. 154-162.
6. Катехизм Католицької Церкви // Синод Української Греко-Католицької Церкви. – Жовква: Місіонер, 2002. – 772 с.
7. Компендіум соціальної доктрини // Папська рада «Справедливість і мир». – Київ: Кайрос, 2008. – 549 с.
8. Постанови Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви, що відбувся у м. Києві у днях 7-12 липня 2002 року // Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008) // Джерела християнського суспільного вчення та служіння. Т. 1. // заг. ред. Л. Коваленко. – Львів: Видавництво УКУ, 2008. – XXVIII + 711 с. – с. 261-262.
9. Benedikt XVI. Caritas in Veritate [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate_ge.html
10. Benedikt XVI. Willst du den Frieden fordern, so bewahre die Schopfung / / Botschaft seiner Heiligkeit zu Feier des Weltfriedentages 1. Januar 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20091208_xliii-world-day-peace_ge.html

11. De Iustitia in Mundo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.iupax.at/index.php/aktuell/termine/5-fre-mdepublikationen/120-1971-weltbischofssynode-de-iustitia-in-mundo.html>

12. Die deutschen Bischöfe. Der Klimawandel: Brennpunkt globaler, intergenerationeller und ökologischer Gerechtigkeit // Bericht im Auftrag der Kommission für gesellschaftliche und soziale Fragen und der Kommission Weltkirche. – Bonn, 2006. – 70 s.

13. Drobik T. Kirchliche Dokumente über Ökologie und Schöpfung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.etf.cuni.cz/~comenius/Ne-mecky/sbornik/dokumente-schopfung.html>

14. Gemeinsame Erklärung von Papst Benedikt XVI. und Patriarch Bartholomaios I. Phanar, 30. November 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2006/november/documents/hf_ben-xvi_spe_20061130_dichiarazione-comune_ge.html

15. Kerber W. Katholische Soziallehre // Lexikon der christlichen Moral: Bd. 1. – Freiburg–Basel–Wien: Herder, 2003. – 1032 s.

16. Munoz F.S. Die Position des Heiligen Stuhls gegenüber der Umweltpolitik // Documentation of the Council of the european bishops' conferences six consultations for the environmental appointees. – CCEE, 2006. – S. 529-534.

17. Octogesima adveniens // Apostolic Letter of Pope Paul VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/apost_letters/documents/hf_p-vi_apl_19710514_octogesima-adveniens_en.html

18. Umwelt und Natur // Sammlung von Aussagen des Papstes Benedikt XVI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.papstbenediktvi.ch/?m=15&s=3>

Рукопис наукової статті надійшов до редакції «Доброго Пастиря» 28.09.2010 р.